

Lexikální prostředky a styl nové české literatury

PETR MAREŠ
(Praha)

<https://doi.org/10.25167/Stylistyka26.2017.11>

Lexikální prostředky, styl a umělecké texty

Způsoby výběru a kombinace lexikálních prostředků (slov a víceslovných jednotek, tedy sousloví a frazémů) bezpochyby patří k velmi důležitým rysům stylu textů. Např. příručka *Současná stylistika* uvádí, že lexikální jednotky „jsou [...] **stylově** více či méně **aktivní**, ale nejsou nikdy nevýznamné“ (Krčmová 2008: 173; zvýraznila M. K.). Dosah zacházení s lexikálními prostředky pro styl podmiňuje mj. fakt, že v porovnání s prostředky jiných jazykových rovin je jejich počet mnohonásobně vyšší; objem souboru použitých lexikálních prostředků, poměr mezi počtem výskytů slov a počtem různých slov a s ním spjatá tendence k opakování výrazů, či naopak k jejich diverzifikaci, představuje podstatnou vlastnost textů. Neméně závažná je složitost a mnohoaspektovost stylových příznaků (charakteristik), jež se s lexikálními prostředky spojují a jež odkazují na oblast komunikační praxe, v nichž se dané prostředky primárně (tedy vlastně „nepříznakově“) uplatňují; přitom se dané příznaky často spínají jen s některým z významů slova¹.

Právě podoba a rozvrstvenost soustavy stylových charakteristik (označovaných též jako stylistické kvalifikátory či markery) představuje svým způsobem neuralgický bod stylistiky, ale také lexikologie, resp. lexikografie (nově k tomu

¹ Stylová diferenciacie pochopitelně charakterizuje i prostředky hláskové, morfologické či syntaktické, soubor příznaků je však evidentně méně rozvinutý.

srov. např. Homoláč, Mrázková 2014; Kochová, Opavská 2016: 71–72; Lišková 2013; Lišková 2015; Opavská, Kochová 2013). V souboru příznaků prisuzovaných lexikálním prostředkům se kombinují takové rysy, jako je příslušnost k varietě jazyka, vazba na typ komunikační situace, vazba na sociální skupinu uživatelů, teritoriální přiřazení, časové přiřazení, aspekt postojový a hodnotící (expresivita), frekvence. S touto mnohostí pak souvisí otázka hierarchie příznaků. Navíc je nutno počítat s napětím mezi konstrukcí vybudovanou lingvisty a pojmáním a hodnocením příznaků ze strany dalších uživatelů jazyka. Konečně jsou soubor příznaků i příznaky spojované s konkrétními výrazy evidentně dynamické, rozkolísané diachronně (dochází k posunům v čase) i synchronně (různí uživatelé jazyka se v přiřazování příznaků ne vždy shodují). Z toho vyplývají komplikace jak při stanovování soustavy příznaků, tak při aplikaci dané soustavy v rámci stylové analýzy.

Speciální případ pak představuje způsob zacházení se stylovými příznaky v uměleckých textech. Výběr a kombinace slov v nich nejsou primárně podloženy normami komunikační praxe a pragmatickými funkcemi a také nelze stanovit skupinu prostředků, které by zřetelně poukazovaly na dominanci estetické funkce, tj. které by samy o sobě nesly odpovídající příznak. Mnohé české umělecké (zvláště básnické) texty z devatenáctého století sice charakterizoval výskyt jednotlivých tzv. poetismů (známými příklady jsou výrazy jako *hled* [místo *pohled*], *oř*, *úběl*, *zor*, *jary*, *luzný*, *rmutný*, jimiž se vyznačovala zvláště díla lumírovské školy), v pozdější době to ale naprosto neplatí. Umělecká literatura směřuje k svobodnému zacházení s elementy všech jazykových variet a často přebírá a přehodnocuje prostředky typické pro texty jiných stylů². Vztahy mezi příznaky lexikálních prostředků užitých v uměleckém textu tak výrazně přispívají k povaze jeho stylu. Obecně lze říci, že se stylová výstavba těchto textů pohybuje mezi principem souladu (jsou voleny prostředky, které mají shodné či blízké a navzájem „snášenlivé“ příznaky, např. prostředky neutrální, tedy bez specifického příznaku, až knižní, nebo třeba prostředky kolokviální, slangové, expresivní) a principem střetání (používají se prostředky, jejichž příznaky se značně odlišují, či se dokonce v mimoumělecké komunikaci vzájemně vylučují, takže se produkuje napětí dané nepředvídatelností výskytu a nápadností kombinací). Ve vztahu k očekáváním recipientů pak jde o kon-

² Jan Mukařovský v souvislosti s tím podotkl, že básnický jazyk má „velmi málo vlastních prostředků jazykových, tzv. ‚poetismů‘, jež jsou nejčastěji lexikální [...] většinou čerpá ze zásoby, kterou mu poskytují ostatní vrstvy jazyka“ (Mukařovský 1948: 82).

formní, nebo naopak o kontrastní stylové utváření textů (srov. Spitzmüller 2013: 218). Závažnou roli pochopitelně hraje to, zda se různorodost příznaků spojuje v rámci textu se zjevnou motivací (diferenciace řeči vypravěče a řeči postav, charakteristika postavy projevující se v jejím idiolektu, odlišnosti mezi událostmi a prostředím, do nichž jsou události zasazeny, apod.), nebo nikoliv.

V nové české literatuře se přitom konstituovala zřetelná linie textů, které v markantní míře operují se střetáním stylových příznaků bez zmíněné speciální motivace. V následující části příspěvku bude styl některých z těchto textů stručně představen.

Vladislav Vančura: *Pole orná a válečná*

Prosazení zmíněné stylové linie jako význačné složky české literatury je v podstatné míře spjato s tvorbou Vladislava Vančury, který ve dvacátých letech minulého století vnesl do svých próz radikální střetání různorodých jazykových prostředků a překvapivé volby takových prostředků, jež se do daných kontextů „nehodí“ a opakovaně narušují očekávání recipientů. Zdeněk Kožmín v rámci analýzy románu *Pole orná a válečná* (1925) uvádí:

Lze říci, že tu byla maximálně potlačena neutrální stylová rovina a že většina jazykových prostředků nese výrazný stylový příznak. Výsledkem toho je styl neobyčejně „těžký“, plný významového napětí mezi rozpornými stylovými příznaky (Kožmín 1968: 43).

Vančurovy postupy byly podloženy jeho avantgardními východisky. Projevovalo se tu programové hledání nových možností verbálního vyjádření (důraz na jeho aktualizaci, resp. ozvláštňení), pojmání jazyka jako entity, jež může a má být zdrojem svobodné tvorby, a současně aspekt noetický, snaha zpochybnit prostřednictvím jazyka konvencionalizované nazírání na svět a podnítit zájem o odhalení jeho dynamiky a skrytých souvislostí³. Už jmenovaný román *Pole orná a válečná* kombinuje lexikální prostředky tak, že neustále vyvolává konfrontaci protichůdných pólů: vysokého a nízkého, tělesného a duchovního, sakrálního a profánního, pozitivního a negativního, konkrétního a abstraktního (metaforické kolokace jako „dno všednosti, podlaha bídy“, „pohrbený klid“,

³ Alena Macurová tento aspekt ve spojitosti s Vančurovou novelou *Rozmarné léto* (1926) postihla takto: „Aktualizace, která [...] odráží hledání nových výrazových prostředků adekvátních nové době, svým způsobem výstavbu RL integruje a logicky formuje i povahu jeho sdělného smyslu společenského“ (Macurová 1981: 8; zvýraznila A. M.).

Vančura 1948: 7)⁴. Výmluvným příkladem může být následující ukázka: „Baladická vrata katedrály svatotereziánské, této bradavice vroucnosti na tváři města, nyní právě se otvírají“ (52).

Ve volbě lexikálních prostředků často vystupuje do popředí příznak knižnosti až archaičnosti, jenž formulaci dodává nevšední, mnohdy patetický ráz: „zříte daleké cesty“ (8); „vece Josef“ (44); „Řeka jal se hledat sekeru“ (76); „patře na ostří, jež zdvihl“ (77). Nejednou se uplatňuje i biblická stylizace, např. v aluzi na *Zjevení svatého Jana* (6,8): „Jezdec na plavém koni, pozvedaje prapor, vstal v třmenech a mužové, jichž počet byl větší než dvacetkrát stotisců, volali slávu válce“ (141)⁵. Směřování k patosu je ovšem soustavně podvráceno tím, že do textu překvapivě vstupují výrazy, které vyzdvihují všednost a také ošklivost („Dörner [...] slynul bradavicí o devíti štětínách“, 42), a zejména slova se zřetelnou negativní expresivitou, nejednou i vulgarismy: „Světičky civí mu do týla“ (8); „byla velice kurvou“ (54).

Dalším charakteristickým postupem se stává uplatnění odborných výrazů, které do uměleckého vyjádření vnášejí terminologickou přesnost, jež je ovšem v rozporu s očekáváním čtenáře uměleckého textu a jeví se jako „nadbytečná“. Např. hned v úvodu románu je do popisu dějiště zabudován výklad o geologickém složení daného území: „Země, jež sotva pokrývá porfyr, rulu a svor“ (7). Prostřednictvím různorodých stylových příznaků se tedy do textu opakovaně vnáší napětí jak v aspektu syntagmatickém (spojení slov navzájem „vzdálených“), tak v aspektu paradigmatickém (překvapivá volba slov stylově „nepatřičných“ místo těch, jež by odpovídaly kontextu a žánru).

Povídky Oty Pavla

V literatuře druhé poloviny dvacátého století střetání stylových příznaků zvláště markantním způsobem využíval prozaik Ota Pavel. Pro Pavlovy autobiograficky podložené povídky, jejichž většina byla shrnuta do sbírek *Smrt krásných srnců* (1971) a *Jak jsem potkal ryby* (1974), je charakteristický rozsáhlý výskyt hláskových a tvarových prostředků obecné češtiny (k tomu Stich 1975) a volba lexikálních prostředků s příznakem kolokviálnosti a expresivnosti; do vzpomínkového vyprávění se tak vnáší aspekt důvěrnosti a citové angažovanosti spojené s evokací minulých zážitků (srov. Jedličková 1992: 417). Výmluvné je

⁴ Dále na uvedené vydání odkazujeme jen číslem strany. Obdobně postupujeme i při rozboru dalších textů.

⁵ K biblicky laděným pasážím románu srov. Kožmín 1968: 44.

např. užití expresivního slovesa *hulit* místo neutrálního *kouřit* v pasáži pojednávající o bezprostředním ohrožení vypravěčovy rodiny v době nacistické okupace českých zemí: „A mým největším štěstím bylo, když jsem jim někde vyžebbral cigaretu, to seděli s tatínkem proti sobě, půjčovali si ji, hulili a vyprávěli si, jaké to bude, až skončí válka“ (Pavel 1991: 83). Obdobný účinek získávají i výrazy jako *barák* („A pak nám prohlíželi barák odzdoła až nahoru“, 84) nebo *kafe* („Byl jsem taky několikrát pozván za stůl s bílým kafem a vánočkou“, 87).

Proti této linii vyjadřování se ovšem staví místa, kde text náhle sahá ke slovům a slovním spojením, které do něho vnášejí rys knižnosti (a též patetičnosti), a budují tak protichůdný pól jazykové výstavby. Občas lze uvažovat o ironizujícím převzetí formulace, jež se stala automatizovaným klišé („jak se někdy z rádia linula hymna Kde domov můj“, 81), většinou ale volba určitých výrazů „prostě“ posunuje vyjádření do vyšší roviny. Opakovaně se tak objevuje sloveso *vyhlížet* tam, kde by kontextu spíše odpovídalo neutrální sloveso *vypadat*: „Přitom tenhle rybník nevyhlížel báječně jako jihočeský rybník“ (80); „Vyhlížel jak černý⁶ sele“ (156). Podobně se dává přednost např. knižnímu slovesu *naslouchat* („naslouchal křiku špačků, kteří odlétali a nadávali“, 157) nebo příslovci *poté* („Neboť poté se vydal do hostince“, 156). Až archaizující ráz má sloveso ve výpovědi „Náš tatínek na cestě světem zestaral“ (156).

V některých pasážích se navíc směřuje k nápadnému a nepředvídatelnému střetání prostředků s protichůdnými příznaky: „jako když jde krásná dáma v plesových šatech anebo v báječném kožichu, všichni přihlížející jsou paf, a ona přitom šlápne do hovna“ (156); „byl přijat návrh jednoho mírně ožralého“ (157). Závažným principem stylu Pavlových povídek se tak stává oscilace mezi lexikálními i dalšími jazykovými prostředky s odlišnými stylovými příznaky; hra s mnohotvárností podob jazyka podstatně přispívá k estetickému a emocionálnímu účinku vyprávění vyzdvihujícího události a situace z každodenního života.

Jiří Gruša: *Dotazník*

Také pro prozaické dílo Jiřího Gruši, vznikající od konce šedesátých let, jsou charakteristická náhlá vybočení založená na tom, že do řetězce slov je umístěn

⁶ Zde se zároveň uplatňuje zřetelný nesoulad s obecněčeskou morfologií. Rozpor mezi stylovým příznakem slova a příznakem charakterizujícím jeho hláskovou či morfologickou (variantní) podobu je pro Pavlův styl charakteristický.

prvek, který se stylovým příznakem význačně odlišuje od svého okolí; zvláště zřetelně se tento postup uplatňuje v románu *Dotazník aneb Modlitba za jedno město a přítele* (samizdatové vydání 1976). Pro jeho hrdinu-vypravěče přerůstá úkol vyplnit kádrový dotazník v bizarní pokus „podat vyčerpávající obraz svého života“ (Kosková 1996: 213), „proniknout ke skrytým motivacím nejenom svých skutků, ale i skutků rodičů, ba dokonce i předků přes několik generací“ (Trávníček 1993: 102–103).

Obvyklá strohost administrativního vyjadřování je tak destruována rozbujelou narativitou, a v jejím rámci se navíc prosazuje neobyčejná pestrost a stylová protichůdnost užitých jazykových prostředků. Nepředvídatelně se objevují slova knižní až archaická („třel jsem se čelem a nosem a pusou o tu hlád' a hladinu“, Gruša 2015: 18; „Nepřítomní a zároveň zdejsoucí truchlivci nad ním nařikají“, 139) a na druhé straně neologismy: „mezi umírači jsem jen obyčejný čichač“ (36); „rozčlenil jsem je [vlaky] na *čadivce*, *kouřivce* a *nedýmače*“ (55, zvýraznil J. G.); „šídlo [...] chňaplo po svém soušídle“ (113). Nejnápadnější ovšem jsou expresivní výrazy, zejména vulgarismy, jež se objevují zcela nenadále a pro svou „nepatřičnost“ v daném kontextu vystupují jako prvek, který rozrušuje čtenářská očekávání a podněcuje interpretační aktivitu: „Byl katolík, hryzlo ho, že při šoustání vyslovuje i boží jméno“ (12); „oči [...] zvodnatěly jako dva rybníčky chcanek“ (143–144).

Heterogenost lexikální složky románu⁷, která je obecněji vzato jedním z projevů disharmonického rázu stylu Grušových próz (srov. Fišer 1994: 94), vytváří zřetelnou paralelu k jeho tematické výstavbě, jež je založena na střídání a prolínání rozmanitých fragmentárních úseků (příběhů, snů, představ) a na vzdvižení detailů (Trávníček 1993: 103, 106). Zároveň se zde v neustálých pokusech o volbu (a tvorbu) slov, jež by odpovídala dané situaci, reflektuje mnohotvárnost a proměnlivost lidského světa, který se vymyká pokusům o jazykové uchopení.

Petra Hůlová: *Paměť' mojí' babičce*

Ke čtenářskému úspěchu románové prvotiny Petry Hůlové *Paměť' mojí' babičce* (2002) bezpochyby přispěla neobvyklost a osobitost její tematické i jazykové složky. Monologická vyprávění několika žen zasazená do vzdáleného prostředí

⁷ Dále ji posilují četná vyjádření v cizích jazycích, němčině, angličtině, francouzštině, ruštině či latině.

Mongolska jsou jazykově ztvárněna nespisovnou obecnou češtinou (evokující mluvenost a bezprostřednost), jež je přitom prostoupena četnými mongolskými výrazy, které čtenáře upozorňují na to, že čeština zde ve vztahu k fikčnímu světu zastupuje jiný jazyk (srov. Mareš 2012: 111–122). Tím se do textu vnáší intenzivní mezijazykové střetání.

Vedle toho se tu ovšem uplatňuje ještě střetání další, v rámci češtiny. I když obecná čeština a lexikální jednotky charakteristické pro běžnou mluvenou komunikaci dominují, na řadě míst do textu vstupují slova s příznakem knižnosti a poetičnosti, resp. budující typicky literární obraznost: „tak mu alespoň povila největší krasavici v celém kraji“ (Hůlová 2002: 11); „já viděla nicotu jak tlamu otráveného obrovitého květu, jak nekonečnej tunel chřtánu“ (35); „jako by se jí na hlavě zahnízdil chvějící se blankytnej modrej pták“ (39); „Chánský Město dštilo prach a metalo kameny“ (85); „ty zlatistý prsty se mu třepotaly kolem uší“ (210). Proti modelovaným každodenním řečovým zvyklostem se tak staví rys nevšednosti, poetizace a patetizace, takže výsledkem je zřetelná literární stylizace, která poukazuje na příslušnost textu do sféry umělecké komunikace⁸.

Závěr

Důraz na nápadnost a protikladnost ve volbě lexikálních prostředků, tedy využívání napětí daného „nenáležitostí“ stylových příznaků slov jak v aspektu syntagmatickém (kombinují se výrazy s výrazně odlišnými stylovými příznaky), tak v aspektu paradigmatickém (je vybrán prostředek, který svými příznaky neodpovídá normě, a tedy očekáváním recipientů), představuje význačný rys četných českých literárních děl a vytváří v rámci literárního vývoje zřetelnou stylovou linii (v článku byla sledována na příkladu textů Vladislava Vančury, Oty Pavla, Jiřího Gruši a Petry Hůlové). Jako činitel, který tento ráz vyjadřování dále posiluje, navíc často působí obdobné zacházení s prostředky hláskovými a morfologickými (zvláště uplatňování forem obecné češtiny). Jazyková výstavba textů se tak stává zřetelně heterogenní, zároveň se tak ale dosahuje rozmanitých estetických efektů a emocionálních účinků.

⁸ Obdobně Hůlová postupuje i v četných dalších prózách. Naproti tomu v románu *Umělohmotný třípokoj* (2006) proti sobě staví kultivovanou spisovnost a slova expresivní, včetně vulgarismů, spolu s nápadnými neologismy.

Tento článek vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P13 Racionalita ve vědách o člověku, podprogram Kultury jako metafory světa.

Prameny

- Gruša J., 2015, *Dotazník aneb Modlitba za jedno město a přítele*. – J. Gruša, *Prózy II. Romány*, Brno, s. 5–188.
- Hůlová P., 2002, *Paměť mojí babičce*, Praha.
- Pavel O., 1991, *Zlatí úhoři*, Praha.
- Vančura V., 1948, *Pole orná a válečná*, Praha.

Literatura

- Fišer Z., 1994, *Dotazník aneb modlitba za jedno město a přítele*. – *Slovník české prózy 1945–1994*, eds. B. Dokoupil, M. Zelinský, Ostrava, s. 93–95.
- Homoláč J., Mrázková K., 2014, *K stylistickému hodnocení jazykových prostředků, zvláště lexikálních*, „Slovo a slovesnost“, 75, č. 1, s. 3–38.
- Jedličková A., 1992, *Ota Pavel: Smrt krásných srnců (1971)*. – *Česká literatura 1945–1970. Interpretace vybraných děl*, Praha, s. 411–422.
- Kochová P., Opavská Z., 2016, *Akademický slovník spisovné češtiny*, „Naše řeč“, 99, č. 2, s. 57–83.
- Kosková, H., 1996, *Hledání ztracené generace*, Jinočany.
- Kožmín Z., 1968, *Styl Vančurovy prózy*, Brno.
- Krčmová M., 2008, *Slohová charakteristika prostředků lexikálních*. – M. Čechová, M. Krčmová, E. Minářová, *Současná stylistika*, Praha, s. 169–177.
- Lišková M., 2013, *Způsob označování stylové příznakovosti ve výkladovém slovníku*, „Jazykovědné aktuality“, 50, č. 3 a 4, s. 154–158.
- Lišková M., 2015, *Problematika vymezení pojmů archaismus a historismus*, „Jazykovědné aktuality“, 52, č. 3 a 4, s. 102–116.
- Macurová A., 1981, *Výstavba a smysl Vančurova Rozmarného léta*, Praha.
- Mareš P., 2012, *Nejen jazykem českým. Studie o vícejazyčnosti v literatuře*, Praha.
- Mukařovský J., 1948, *O jazyce básnickém*. – J. Mukařovský, *Kapitoly z české poetiky I*, Praha, s. 78–128
- Opavská Z., Kochová P., 2013, *Stylistická charakteristika lexikálních jednotek v českých výkladových slovnících*, „Jazykovědné aktuality“, 50, č. 3 a 4, s. 141–147.
- Spitzmüller J., 2013, *Graphische Variation als soziale Praxis. Eine soziolinguistische Theorie skripturaler ›Sichtbarkeit‹*, Berlin–Boston.

Stich A., 1975, *K obecné češtině v současné krásné próze (Ota Pavel)*, „Naše řeč“, 58, č. 4, s. 215–223.

Trávníček J., 1993, *Jiří Gruša: Dotazník aneb Modlitba za jedno město a přítele (1975)*. – J. Holý a kol., *Český Parnas. Literatura 1970–1990 (Interpretace vybraných děl 60 autorů)*, Praha, s. 102–107.

Lexical devices and the style of the new Czech literature

The paper deals with the complexity of stylistic markers of words and with the employment of these markers for aesthetic purposes and effects in several works of modern Czech literature. There is a distinctive tendency in the Czech prose to combine lexical devices with dissimilar, often antagonistic stylistic markers (formal and colloquial, archaic and new, polite and vulgar etc.). The main part of the paper includes short analyses of selected texts that operate with lexical devices in such a way. In 1920s, Vladislav Vančura was a pioneer of this stylistic technique. In the last decades, novels and short stories by Ota Pavel, Jiří Gruša or Petra Hůlová represent outstanding examples of achieving significant effects by contrasting words with antagonistic stylistic markers.

Keywords: *archaism, colloquialism, lexical devices, literary text, poetism, stylistic markers, vulgarism.*

